

METÓDA VEDECKÉHO POZOROVANIA  
V SOCIOLOGICKOM VÝSKUME

MARTIN KATRIAK

Vedecké pozorovanie je v podstate zámerné, prehĺbené, zdokonalené vnímanie, zložitý subjektívny, psychický proces odrazu určitých javov reálneho sveta, na ktoré obraciame, usmerňujeme svoje zmyslové orgány, najmä zrak, sluch a hmat. S vnímaním je nerozlučne spojené uvedomenie si objektívnej existencie týchto javov, ich rôznych znakov, vlastností a stránok. Pri vnímaní získava sa spravidla celý rad pocitov (vnemy) ako elementov poznania v dôsledku toho, že pozorované javy majú obyčajne mnoho rôznych znakov, z ktorých každý vyvoláva vo vedomí osobitný pocit. V procese vnímania sa však neuplatňujú len prosté pocity vyvolané javmi, ich znakmi, ale aj minulé skúsenosti človeka, vzťah človeka k vnímanému javu, jeho svetový názor, prostredie, v ktorom jav vystupuje a podobne, čo všetko proces vnímania a najmä poznania veľmi komplikuje a môže ovplyvniť jeho výsledky pozitívne, avšak aj negatívne.<sup>1</sup>

Výsledky pozorovania v rámci sociologického výskumu môžu negatívne ovplyvniť nielen subjektívne vplyvy pozorovateľa, ale aj subjektívne vplyvy pozorovaných osôb. „V subjekte“, píše prof. V. Filkorn, „máme určité, čisto osobné postoje, vlny a spôsoby, ktorým chápeme javy na základe individuálneho fyziologického a psychologického usporiadania... Máme postoje vyplývajúce z celkovej dobovej situácie, nad ktorú nemôžeme preniknúť, a postoje vyplývajúce zo svetonázoru, z triedneho začlenenia atď. Nazvime tieto postoje apriórne alebo určujúce postoje osobné, dobové, svetonázorové, triedne atď. Jav, nakoľko je odrazený v našom vedomí, teda fakt je výsledok vonkajšej reality spojený s jej spracovaním týmito postojmi, alebo presnejšie, fakt je odraz, odzrkadlenie reality pomocou týchto postojov... Ani jeden pozorovateľ nie je bez ‚predsudkov‘ a nenecháva

<sup>1</sup> V psychológii sa uvádzajú dva druhy vnímania, a to vnímanie objektívne a vnímanie subjektívne. Objektívne vnímanie sa vyznačuje presnosťou a dôkladnosťou, na ktoré nemajú vplyv predsudky, prania a nálady pozorovateľa. Človek vníma javy také, aké sú v skutočnosti, nič k vnímaniu nepridáva zo svojej fantázie a vyhýba sa odhadom. Naproti tomu pri subjektívnom vnímaní sa uplatňujú vplyvy predsudkov, predpojatosti, fantázie, citov a nálad. Človek nevidí veci tak, ako v skutočnosti sú, ale skôr tak, ako ich chce vidieť, prípadne robí závery o pozorovanej veci, i keď nemá k tomu postačujúce fakty.

hovoríť čistě javy, t. j. realitu takú, aká je nám prístupná prostredníctvom samých zmyslov.“<sup>2</sup>

Značné ťažkosti pri pozorovaní v sociologickom výskume, v rámci ktorého je pozorovateľ fakticky nútený prichádzať do bezprostredného styku s ľuďmi, pretože oni sú spravidla nositeľmi študovaných javov, spôsobuje okolnosť, že osoby, ak vedia o tom, že sú pozorované, správajú sa odlišne ako obyčajne, obmedzujú svoje bežné prejavy, správanie sa a pod. upravujú, korigujú, čím znemožňujú získať o dotyčnom jave pravdivé, neskreslené fakty. Práve tento moment, že totiž predmet sa pod účinkami pozorovania mení, „deformuje“ svoju tvárnosť, prejavy, odlišuje pozorovanie v sociologickom výskume od pozorovania v chémii, biológii a v iných prírodných vedách a veľmi ho komplikuje a sťažuje. Ťažkosti tu spôsobuje aj mimoriadna zložitosť spoločenských javov, ich veľká variabilita a komplikované príčinné a dialektické vzťahy. Prirodzene, subjektívne vplyvy ako pozorovateľa, tak aj pozorovaných je nevyhnutné pri vedeckom pozorovaní eliminovať, čo sa uskutočňuje, ako uvedieme ďalej, vhodnými postupmi pozorovateľa a rôznym usporiadaním metód pozorovania.

Hodnota pozorovania zo psychologickej stránky závisí najmä od bystrosti a pohotovosti zmyslových orgánov, presnosti a jasnosti vnímania skúmaného javu alebo procesu, koncentrovanosti a prípravy pozornosti pozorovateľa a v sociologickom výskume v mnohých prípadoch aj od toho, aké sú objektívne predpoklady pre pozorovanie. Pre ľudskú psychiku, najmä pre pozornosť, je príznačné, že často vystihuje na javoch len nápadné, zriedkavé skutočnosti, čo však pri pozorovaní na vedecké účely nestačí. Dôležitú úlohu pri pozorovaní hrá pamäť, a to najmä vtedy, keď nemožno robiť záznamy priamo pri pozorovaní, čo je pri sociologických výskumoch dosť časté. Zapamätať si získané fakty dobre napomáha znalosť vedeckej problematiky, v oblasti ktorej sa pozoruje. Keďže zabúdanie, najmä v prvých hodinách po získaní údajov, je značné, treba faktové výpovede po ukončení pozorovania zaznamenať čím skôr.

Vedecké pozorovanie nie je a ani nemôže byť len pasívnym vnímaním skúmaných javov, ich znakov a vzťahov. Pozorovanie je v podstate aktívna činnosť, pri ktorej sa nezúčastňujú len zmyslové receptory, pozornosť a pamäť, ale aj uvažovanie, logické, teoretické myslenie. Práve preto, že sa v procese pozorovania v dynamickej jednote uplatňuje tak zložka zámerného, systematického vnímania, umožňujúceho zachytiť skúmané procesy, javy v ich pohybe a vzájomných účinkoch, ako aj zložka teoretického myslenia, analyticko-syntetické operácie, čiže rozumové prenikanie do podstaty javov, je metóda vedeckého pozorovania jednou z najvýznamnejších objektívnych metód v marxistickom sociologickom výskume. Umožňuje študovať spoločenské javy bezprostredne, v ich celistvosti a úplnosti.

Pozorovaním možno získavať fakty predovšetkým o jednotlivých zložkách spoločenského bytia, ktoré možno študovať touto metódou takmer s prírodovedeckou presnosťou. Pozorovanie umožňuje študovať vnútornú diferenciáciu, zákonité vzťahy, kauzálne a dialektické súvislosti a funkciu zložiek spoločenského

<sup>2</sup> V. Filkorn, *Úvod do metodológie vied*, Bratislava 1960, str. 80 a n.

bytia, čiže ich kvalitatívnu stránku. Pomerne dobre umožňuje sledovať aj kvantitatívnu stránku javov objektívnej povahy, avšak s ohľadom na potreby širšieho zovšeobecňovania nie v dostatočnej miere, a to najmä pokiaľ ide o získavanie faktov o väčšom počte spoločenských jednotiek.

V značnej miere, najmä ak je možnosť dlhodobejšieho pozorovania, možno pozorovaním získavať spoľahlivé fakty aj o zložkách, elementoch spoločenského vedomia, o určitých psychických črtách ľudí. Prirodzene významnú úlohu pri získavaní faktov tohto druhu spĺňajú v sociologickom výskume exploratívne metódy (riadený rozhovor, anketa a pod.). Pozorovanie pri štúdiu tejto stránky spoločenských javov sa zameriava na určité objektivizované prejavy ľudí, najmä na ich výrobnú a inú spoločenskú činnosť a na výsledky tejto činnosti. V tomto zameraní sa pozorovanie často používa na overovanie faktových výpovedí získaných exploratívnymi metódami.

Veľkou prednosťou vedeckého pozorovania je, že pri ňom možno dôsledne a s pomerne veľkou objektivitou výsledkov merať najmä objektívnu stránku spoločenských procesov, kvantifikovať; vyjadrovať nielen počet pozorovaných objektov, ale aj ich vnútornú štruktúru a podstatu, a do istej miery aj tendenciu vývinu v presne určených jednotkách, v matematických veličinách a vzťahoch. Práve v dôslednom uplatnení požiadavky presného merania a v matematickom vyjadrení výsledkov spočíva vedeckosť pozorovania. Preto meranie v rámci pozorovania a vôbec v sociologických výskumoch treba považovať za *conditio sine qua non*. Bez presného merania by nebolo možné sledovať vývinovú tendenciu spoločenských javov, a teda ani predvídať ich budúci vývin. Pretože sledovanie vývinovej tendencie je založené na komparácii javov, meniacich sa vo funkcii času, treba dbať na to, aby sa pri pozorovaní pracovalo s presne definovanými pojmami, ktorých obsah a rozsah sa nemá meniť z roka na rok, aby sa nevňášala do hodnotenia vývinu javov nepresnosť a chaos. To platí aj o javoch spoločenského vedomia. Pozorovanie, a v rámci neho aj meranie, treba podľa potreby opakovať, prípadne ho robiť za rovnakých metodologických podmienok aj v inom prostredí, aby sa namerané výsledky mohli porovnávať, prípadne aby sa mohlo pracovať s ich priemernými štatistickými hodnotami.

Pri vedeckom pozorovaní neuniká priestorová ani časová kontinuita, chronologická následnosť vo vývine zložiek spoločenského procesu, príčinná a dialektická súvislosť javov, ich funkcia v sociálnej štruktúre, čo je veľmi dôležité pri neskoršom analyticko-syntetickom spracúvaní empirického faktového materiálu.

Aby sa pozorovaním získali plnohodnotné fakty, treba sa pri jeho uskutočňovaní riadiť určitými gnozeologickými a logickými zásadami, ktoré možno zhrnúť takto:

1. Predovšetkým, so zameraním na cieľ, na jednotlivé výpovede pracovnej hypotézy a na tematické rozvrhnutie problematiky, o ktorej sa plánujú získať fakty rôznymi výskumnými metódami, treba jasne a jednoznačne postaviť úlohy, ktoré sa majú splniť pozorovaním.

2. Podľa zmyslu uvedených úloh vypracovať plán, program pozorovania, v ktorom sa presne vyznačí, ktoré javy, ich znaky, súvislosti atď. a ako treba pozorovať, študovať. To znamená, že pri vedeckom pozorovaní nepozorujeme

všetko, čo vidíme, prípadne počujeme, ale len tie znaky, zložky javov, procesov, ktorých poznanie má zásadný význam z hľadiska nastolených úloh pozorovania.

3. V prípade potreby rozvrhnúť pozorovanie na potrebný počet lokalít alebo jednotiek a na príslušný počet etáp.

4. Nadviazať spojenie s určenými lokalitami alebo jednotkami a uskutočniť pozorovanie podľa plánu.

5. Verne zaznamenať zistené skutočnosti, pravdivo opísať pozorované javy, ich znaky, súvislosti, vzájomné ovplyvňovanie sa zložiek a momentov javov atď. vo forme objektívnych faktových výpovedí, čiže faktov.

Pri opise výsledkov pozorovania treba postupovať pozorne, uvážene, presne opísať všetky skutočnosti, ktoré majú význam pre poznanie skúmaného javu. Opis má byť vecný, utriedený, prehľadný a logicky jasný, aby sa výsledky pozorovania mohli kontrolovať. Rovnako presne treba zaznamenať aj výsledky merania. Kusý, nepresný a povrchný opis pozorovaných, prípadne do istej miery aj analyzovaných javov znemožňuje hodnotenie a precízne spracovanie faktového materiálu. Ak to povaha pozorovaného javu vyžaduje, opis treba doložiť jednoduchými náčrtmi, situačnými plánmi, fotografiami, filmami a pod. Fakty sa zaznamenávajú do pripravených schém pozorovania, na kartotečné lístky, do vytrhovacích blokov a pod. tak, aby ich bolo možné ľahko triediť.

6. Výskumný empirický materiál z jednotlivých pozorovaní (i materiál získaný inými metódami) sústrediť, aby sa mohol súborne spracovať, analyzovať a na jeho základe mohli sa vyvodíť teoretické závery.

Dobre sa osvedčuje zapojiť do pozorovania toho istého javu podľa možnosti i viac pozorovateľov a pozorovať na viacerých miestach, aby sa získané fakty mohli porovnávať a verifikovať. Fakty sa môžu verifikovať aj inými spôsobmi, najmä ich porovnaním s úradnými dokumentmi, prediskutovaním so zainteresovanými a kompetentnými osobami, preverením výsledkov pozorovania iným pozorovateľom a pod. Ak dubiozne fakty nie je možné bezprostredne overiť, odsunú sa na neskoršie dôkladnejšie preštudovanie.

Kvôli kontrole a porovnateľnosti výsledkov sa vyžaduje uvádzať, za akých podmienok sa pozorovalo. Informácia o pozorovaní obsahuje: a) podrobné údaje o mieste, okolnostiach a čase, v ktorom sa pozorovalo, b) údaje o úlohe pozorovateľa v skúmanom súbore a spôsob (druh) pozorovania, c) sociálno-ekonomickú charakteristiku pozorovaných osôb, d) osobitný opis získaných faktov, e) poznámky a prípadné objasnenie niektorých otázok pozorovateľom.<sup>3</sup>

Dôležitým gnozeologickým postulátom je, aby bolo pozorovanie presné, verné, plánovité a systematické. Systematickosť pozorovania vyžaduje, aby sa skúmaný jav pozoroval podľa možnosti v úplnosti, vo všestranných súvislostiach, podľa možností od jeho vzniku, vo vývine a vo vzťahu k iným javom. Z toho vyplýva, že pozorovanie má byť tiež dlhodobé. Každé vedecké pozorovanie sa má uskutočňovať podľa určitého, dobre premysleného pripraveného plánu. Takéto pozorovanie umožňuje sústrediť sa na štúdium hlavných javov, prípadne podstatných

<sup>3</sup> Porovnaj S. Szostkiewicz, *Procedury i techniki badań sociologicznych*. Skriptum, II. vyd., Warszawa 1961, str. 107.

stránok javov, prenikáť do ich podstaty a vyhnúť sa pozorovaniu vedľajších, nepodstatných javov, ktoré majú v pozorovanom celku nepatrný význam. Ako pomôcka pre pozorovanie vypracúva sa za týmto účelom plán alebo schéma pozorovania, v ktorom sa konkrétne vyznačuje, čo všetko a ako treba pozorovať. V pláne alebo schéme sa osvedčuje uviesť, aké skratky alebo značky sa budú používať pri záznamoch a protokoloch pozorovania.

Torzovitost a náhodnosť pozorovania, ktorá sa nezriedka uplatňuje pri ťažkostiach v sociologických výskumoch, negatívne ovplyvňuje hodnotu získaných faktov. Negatívny vplyv na hodnotu faktov majú už spomenuté apriórne postoje a osobná predpojatost pozorovateľa, čo spôsobuje vnášanie subjektívnych prvkov, predsudkov, priání a pod. do pozorovania a opisu. Škodlivo pôsobí aj teoretická nepripravenost, povrchnost, šablónovitost a schematicnost pozorovania. To je v rozpore s požiadavkou úplnosti, systematicnosti a presnosti vlastnej pozorovaniu. Pozorovanie treba stále spresňovať a zdokonaľovať jeho postup podľa získaných metodických skúseností.

Pozorovanie ako metódu na získavanie empirického materiálu v širokej miere využíval F. Engels pri skúmaní postavenia robotníckej triedy v Anglicku. No nepoužíval ju len samotnú, izolovane, ale ju všestranne spájal s inými metódami. Sám o tom v príhovore k anglickým robotníkom napísal: „Žil som medzi vami dosť dlho; ... študoval som rôzne oficiálne a neoficiálne dokumenty ... no neuspokojil som sa tým, potreboval som viac ako abstraktnú znalost svojho predmetu skúmania, chcel som vás vidieť vo vašich príbytkoch, pozorovať váš každodenný život, zhovárať sa s vami o vašich životných podmienkach a bolestiach, byť svedkom vašich bojov proti sociálnej a politickej moci vašich utlačovateľov.“<sup>4</sup> (Okrem slova „abstraktnú“ podčiarkol M. K.). Takým spôsobom zhromaždil Engels mnoho cenného materiálu a napísal dielo, ktoré vysoko hodnotil aj sám Marx.

Ako ukazuje výskumná prax, existuje mnoho druhov pozorovania. Takmer každá veda má vypracované špeciálne druhy tejto metódy na získavanie objektívnych faktov. Použitie toho alebo onoho druhu pozorovania závisí od charakteru problému, od povahy skúmaného javu a často aj od úrovne odbornej pripravenosti bádateľa. Nezriedka sa pri pozorovaní používajú rôzne prístroje, pomôcky, ktoré umožňujú skúmaný jav lepšie študovať a objektívne, bez skreslenia zaznamenávať jeho stav a dynamiku. Napríklad v medicíne, psychológii a v iných vedách sa používajú rôzne, často veľmi zložité technické prostriedky. Pri pozorovaní v sociologickom výskume sa s úspechom používajú najmä fotografické a filmové aparáty. Potreby výskumnej praxe si v sociologickom výskume vynútili viaceré druhy pozorovania, ktoré sa v mnohých ohľadoch vzájomne prekrývajú.

Podľa toho, s akou metodickou dôkladnosťou sa vedecké pozorovanie v sociologickom výskume koná, rozoznávame vcelku dva druhy pozorovania, a to pozorovanie kontrolované a pozorovanie nekontrolované. Postup pri kontrolovanom pozorovaní sme už stručne objasnili.

Nekontrolované pozorovanie je charakteristické tým, že sa pri jeho

<sup>4</sup> F. Engels, *Postavenie robotníckej triedy v Anglicku*, Bratislava 1954, str. 9.



uskutočňovaní tak presne nezaznamenávajú podmienky, za akých sa deje pozorovanie, aby sa získané fakty mohli dôsledne kontrolovať, preverovať. Pri tomto pozorovaní sa študuje predovšetkým kvalitatívna stránka sociálnych javov, a len malá pozornosť sa venuje ich kvantitatívnej stránke.<sup>5</sup> Atribút „nekontrolované“ neznamená, že by sa toto pozorovanie dialo živelne, bez teoretickej prípravy, pretože v podstate každé vedecké pozorovanie sa vykonáva podľa vopred pripraveného programu. Druhy nekontrolovaného pozorovania majú, prirodzene, menšiu vedeckú hodnotu.

Okrem spomenutých druhov treba v tejto súvislosti spomenúť tzv. laické pozorovanie, ktoré sa deje bez osobitnej teoretickej a metodologickej prípravy, bez plánu, vcelku živelne a náhodne. Je to bežné, každodenné pozorovanie, ktoré si nenárokujú na úplnosť a presnosť. Je celkom prirodzené, že príslušná vedecká pripravenosť a erudovanosť ľudí v určitom vednom odbore prejavuje sa na výsledkoch aj takéhoto pozorovania v tých oblastiach, ktoré sú len všeobecne známe.

Ak sa volí za znak delenia moment, či sa pozoruje zvonka alebo zvnútra sociálneho útvaru, pracovnej skupiny a pod., môže byť pozorovanie nezúčastnené a pozorovanie zúčastnené.

Pri nezúčastnenom pozorovaní pozorovateľ skúmanú, pozorovanú sociálnu skupinu podľa potreby vo vhodnom čase navštevuje a získava do nej pozorovaním, často spojeným s rozhovorom, potrebné fakty. Pri tomto druhu pozorovania nemožno sledovať javy systematicky a dôsledne. Typ nezúčastneného, nekontrolovaného pozorovania sa veľmi často používa pri rôznych prieskumoch, úradných previerkach a inštruktážnych kontrolách vo forme tzv. bežného pozorovania. Ide tu v podstate o zbežnú, informatívnu prehliadku napr. výsledkov pracovnej činnosti (rôznych výrobkov v závodoch, poľnohospodárskych kultúr, ustajneného dobytku atď.), i pracovnej činnosti, pracovných priestorov, životného prostredia, osád, obcí a pod. Vynikajúce služby tu preukazuje fotografovanie.

Zúčastnené pozorovanie spočíva v tom, že sa pozorovateľ stáva viacmenej členom, prípadne spolupracovníkom pozorovanej skupiny, vo vnútri ktorej spĺňa úlohy vyplývajúce z plánu pozorovania. Zúčastnené pozorovanie (observácia uczestnicząca, teilnehmende Beobachtung), niekedy chybne označované ako zúčastnený výskum, môže mať dve formy, a to formu zúčastneného pozorovania zjavného, otvoreného a formu zúčastneného pozorovania utajeného.

Zúčastnené otvorené pozorovanie je charakteristické tým, že pozorovateľ, sociológ celkom bežne, otvorene prichádza do styku s pozorovaným objektom a bez utajovania cieľa, ktorý pozorovaním sleduje, získava potrebné fakty a údaje. Príkladom tu môže byť sociológ, ktorý prichádza do obce, závodu, pracovnej skupiny a pod., slobodne sa tu pohybuje, pozoruje v pláne vyznačené javy, usporadúva besedy, rozhovory s príslušnými osobami, ale osobne sa nepodieľa na práci a živote pozorovanej skupiny. Pritom osoby, v ktorých okruhu sa pozorovanie vykonáva, sú informované o cieľi a úlohách, ktoré pozorovateľ

<sup>5</sup> Porovnaj S. Szostkiewicz, cit. d., str. 101.

spĺňa. Tento druh pozorovania, používaného v sociologickom výskume, sa do značnej miery prekrýva so spomenutým nezúčastneným pozorovaním.

Metódu zúčastneného otvoreného pozorovania v hojnej miere využívajú napr. pracovníci oddelenia sociológie dediny Výskumného ústavu poľnohospodárskej ekonomiky. Za tým účelom zriadili v družstevných obciach Suchdol a Voderady laboratóriá, v ktorých sa sústreďuje štúdium spoločenského vývinu v poľnohospodárstve. Špecifickou črtou tohto ich pozorovania však je, že ho spájajú nielen s účasťou na spoločenskom a kultúrnom živote, ale sa aj aktívne podieľajú na rôznych, najmä odborných prácach, pričom družstevníkom pomáhajú riešiť aktuálne výrobné a iné problémy. Spomenuté laboratóriá sú jednak stanovištom pre potrebný dlhší pobyt pracovníkov v obci a jednak miestom pre sústreďovanie, overovanie a čiastočné spracúvanie získaného empirického materiálu.

Prednosťou zúčastneného otvoreného pozorovania je, že umožňuje na mieste študovať ekonomické podmienky života ľudí, spôsob a proces výroby, jej výsledky, organizáciu práce a pod. Bezprostredný styk s ľuďmi umožňuje v úzkej súvislosti s hospodárskymi podmienkami študovať aj spôsob života ľudí, ich zmýšľanie, názory, mienku, proces a výsledky ich ideologického, odborného a celkového kultúrneho rastu, pričom možno dospieť, najmä ak sa podarilo získať dôveru ľudí a ak sa pozoruje v primerane dlhom čase, k hodnotným, objektívnym faktom. Negatívnou stránkou tohto pozorovania je jeho pomerne značná nákladnosť, často aj malá efektívnosť a v prípade, že sa nepodarilo obmedziť subjektívne vplyvy pozorovateľov, no rovnako aj nedôveru, psychické zábrany, určité obavy pozorovaných, aj získanie skreslených faktov, týkajúcich sa najmä psychického života pozorovanej skupiny. Okrem toho toto pozorovanie pri svojej nákladnosti a nedostatku odborne pripravených pracovníkov neumožňuje získať dostatočné množstvo faktov kvantitatívnej povahy, ktoré sú potrebné na matematicko-štatistickú analýzu a koncipovanie širších teoretických zovšeobecnení.

Charakteristickou črtou formy zúčastneného otvoreného pozorovania je, že sa pozorovateľ tajne dostane do skupiny osôb, ktoré sa majú pozorovať a utajene spĺňa aj program pozorovania. Toto predpokladá, že pozorovateľ v skupine pracuje, prípadne s jej členmi aj býva a správa sa tak ako jej riadny člen, pričom však svoju úlohu pozorovateľa zatajuje. Okolnosť, že členovia skupiny nevedia o tom, že sú pozorovaní, má sociológovi zabezpečiť fakty o prirodzenom, neskreslenom správaní sa pozorovaných osôb.

Zúčastnené utajené pozorovanie sa zvyčajne robí tak, že sociológ nepozoruje sám, ale ním poverí vhodnú osobu, ktorá môže do skúmanej skupiny lepšie vniknúť. Sociológ je potom s touto osobou v úzkom styku a ona vykonáva pozorovanie podľa plánu a pod jeho kontrolou. Vlastné pozorovanie sa tu teda uskutočňuje prostredníctvom špeciálneho pozorovateľa.<sup>6</sup>

Aj keď tento druh zúčastneného pozorovania vo veľkej miere zabezpečuje získanie objektívneho faktového materiálu, najmä o zmýšľaní, postojoch, názoroch — slovom o psychickom živote členov pozorovanej skupiny, predsa len ho

<sup>6</sup> Porovnaj M. A. Sullivan, S. A. Queen, R. C. Patrick, *Participant Observation in a Military Program*. American Sociological Review, č. 6, 1958, str. 23. Cit. podľa J. J. Wiatr, *Szkice o materializmie historycznym i socjologii*, Warszawa 1962, str. 205.

nemožno v marxistickom sociologickom výskume všeobecne odporúčať, a to pre určité prvky morálnej závadnosti, ktoré skrýva. Osoby takýmto spôsobom pozorované by sa mohli oprávnenne pohoršovať a považovať takých pozorovateľov, „utajených hostí“ nielen za nežiadúci živel, ale aj za špicľov, a to aj v prípade, že by sa takýmto pozorovaním získavali vcelku bežné fakty, ktoré by nemuseli nikoho kompromitovať, prípadne by nebolo možné ani inak na ich základe nikomu škodiť. Treba mať na zreteli, že v socialistickej spoločnosti, v ktorej medzi pracujúcimi vládnu vzťahy vzájomnej pomoci a spolupráce, niet miesta pre používanie zúčastneného utajeného pozorovania. V krajnom prípade ho možno v sociologickom výskume použiť len za predpokladu, že by tangovaná skupina osôb mohla úplne tolerovať takýto prístup k nej (zaručenie anonymity, zisťovanie údajov, na základe ktorých nemožno škodiť, zameranie pozorovania len na pozitívne javy a pod.). Bez uvedenej korekcie by používanie tejto metódy mohlo byť sociologickému výskumu viac na škodu ako na úžitok.

Určítym druhom pozorovania je pozorovanie *o n k a j š i e, u t a j e n é*. Toto pozorovanie spočíva zhruba v tom, že pozorovateľ navštevuje na skúmanie vybratú skupinu osôb z titulu určitých pridelených mu úradných povinností, v rámci vykonávania ktorých robí podľa plánu zverené mu pozorovanie. Aj tento druh pozorovania, ktoré môže byť za určitých podmienok veľmi vhodné, môže sa použiť len po uplatnení korekcie, o ktorej sme sa už zmienili.

Dôležitými druhmi metódy vedeckého pozorovania je metóda *g e n e t i c k á* a metóda *k a z u i s t i c k á* alebo prípadová (z lat. *casus* — prípad). Charakteristickou črtou genetickej metódy je, že pozorovateľ pomocou nej, ako už aj z názvu vyplýva, prednostne pozoruje ten moment konkrétneho sociálneho javu, ktorý sa týka jeho vzniku, genézy. V rámci postupu však neupriamuje pozornosť len na samotný vznik javu, ale aj na ekonomické, sociálne, kultúrne a iné vzťahy, ktoré jeho vznik determinujú. Súčasne pozoruje, ako sa utvára štruktúra nového spoločenského javu, a to až po štádium, kedy tento nový jav začne fungovať ako plne rozvinutý v spoločenskom dianí. Cieľom takto zameraného pozorovania je odhalenie špecifických objektívnych zákonitostí zrodu a vývinu javu, čo pochopiteľne predpokladá študovať jav chronologicky. Takým spôsobom možno pozorovať napr. zrod socialistickej pracovných kolektívov a iných podobných menších spoločenských útvarov. Uplatňovanie historicko-genetického postupu nerozlučne spojeného s logickou analýzou nie je charakteristické len pri tomto druhu pozorovania, ale pri všetkých jeho druhoch a formách.

Kazuistická alebo individuálna metóda je taký druh vedeckého pozorovania, pri ktorom sa venuje pozornosť javom, ktoré sa v sociálnom dianí vynorili už v istom zmysle vo vykryštalizovanej forme. Sleduje sa tu najmä cieľ poznať podstatu, príčinu vzniku týchto javov a hľadať spôsoby, ako ich cestou socialistickej spoločenskej praxe buď rozvíjať, ak ide o progresívne javy, alebo paralyzovať, odstrániť, ak ide o javy pôsobiace na spoločenský vývin retardačne, regresívne. V prvom prípade by mohlo ísť napr. o pozorovanie, štúdium rozvoja tvorivej iniciatívy, zlepšovateľského hnutia a iných podobných javov; v druhom prípade o pozorovanie sociálnopatologických javov, ako je alkoholizmus, poválačstvo, tuláctvo, chuligánstvo a pod. Vo väčšine prípadov možno tieto javy



študovať na jednotlivých osobách, i keď, pochopiteľne, nemožno pritom zanedbať ani momenty sociálnej determinácie.

Z uvedeného rozboru a parciálnych vývodov možno uzatvárať, že metóda vedeckého pozorovania zastáva v sústave konkrétnych metód marxistického sociologického výskumu dôležité miesto. Umožňuje systematicky, presne a bezprostredne študovať nielen materiálne, ekonomické podmienky života spoločenských útvarov — obcí, závodov, pracovných skupín, rodín atď., ale aj, no pravda, s určitým obmedzením, aj zložky psychického života ľudí, najmä tie, ktoré sa objektivizujú v činnosti, konaní ľudí. Pozorovanie, keď je teoreticky a metodologicky dobre pripravené a vhodne organizované, umožňuje poznať sociologické javy v ich organickej celistvosti, vo vzťahu k iným javom, v ich funkcii v štruktúre širších spoločenských celkov, čím je pre sociologický výskum nepostrádateľnou a nenahraditeľnou vedeckou metódou. Vedecké pozorovanie javov ako významná základná fáza vedeckého bádania dáva záruku precíznosti a vedeckej exaktnosti sociologického výskumu. Z toho plynie, že ho treba často využívať pri sociologických výskumoch.

Z uvedeného konštatovania však nemožno vyvodzovať záver, že by pozorovanie bolo jedinou a postačujúcou konkrétnou metódou v sociologickom výskume. Svojou povahou, že umožňuje dobre študovať predovšetkým objektívnu a kvalitatívnu stránku sociálnych javov, veľmi dobre sa hodí pre štúdium, získavanie faktov v pomerne malých spoločenských útvaroch a v ich obmedzenom, pomerne malom počte. Preto vedecké pozorovanie je metóda, ktorá sa dôsledne používa pri monografických sociologických výskumoch, týkajúcich sa určitého miesta, určitej sociálno-ekonomickej jednotky, ako obec, závod a pod. Zabezpečuje získanie množstva faktov kvalitatívneho charakteru, ktoré umožňujú podrobný, vyčerpávajúci opis kvalitatívnej stránky javov. Naproti tomu metóda pozorovania neumožňuje získať v dostatočnej miere potrebné množstvo faktov, údajov kvantitatívnej povahy, v čom práve, s ohľadom na to, že spoločenské javy sú javmi hromadného charakteru, spočíva značná obmedzenosť, značný nedostatok, ba aj určitá jednostrannosť vedeckého pozorovania v sociologickom výskume. Rovnako nie je možné dôsledne študovať psychický život väčšieho počtu ľudí, ich mienku, názory, postoje, záujmy atď. len jej využívaním. Preto tu je nevyhnutné doplniť pozorovanie metódami, ktoré v potrebnej miere umožňujú poznávať aj kvantitatívnu stránku sociálnych javov, ich hromadný výskyt a jeho štatistické zákonitosti a aj metódami, ktoré pomáhajú poznávať subjektívny, psychický život ľudí. Takými metódami sú najmä štúdium a rozbor štatistických údajov, riadený rozhovor, anketa a pod.

Závažným nedostatkom metódy vedeckého pozorovania okrem uvedených nedostatkov je, že sa pri ňom v značnej miere uplatňuje jednak pôsobenie subjektívneho činiteľa pozorovateľa a jednak pôsobenie subjektívneho činiteľa pozorovaných osôb, najmä pri druhoch otvoreného pozorovania. No sú tu spôsoby, ako eliminovať negatívne pôsobenie týchto faktorov. Subjektívne vplyvy pozorovateľa možno vylučovať v oblasti skúmania zložiek spoločenského bytia dôslednou kvantifikáciou, meraním, v oblasti spoločenského vedomia typizovaním javov podľa ich objektívnych znakov. Subjektivizmus pozorovaných možno prekonávať najmä

získáním důvěry a ich presvedčením o spoločenskej prospešnosti skúmania do-tyčnej veci, čo sa, pravda, vždy nestretne so žateľným úspechom. Veľké ťažkosti pri pozorovaní, a to pri všetkých jeho druhoch, spôsobuje zaznamenávanie ziste-ných skutočností, pričom sa tiež nezriedka uplatňujú vplyvy subjektu, psychiky pozorovateľa. Subjektívne vplyvy osôb zainteresovaných na pozorovaní veľmi sťažujú aj proces verifikácie faktov.

No aj popri obmedzeniach, nedostatkoch a ťažkostiach, ktoré sa pozorovaniu stavajú do cesty, metóda vedeckého pozorovania je v sociologickom výskume veľmi dôležitým nástrojom získavania objektívnych faktov. Treba ju, najmä kontrolované zúčastnené otvorené pozorovanie, čím viac používať pri sociologic-kých výskumoch, a to najmä pri tzv. intenzívnom skúmaní spoločenských javov, a starať sa o jej zdokonaľovanie, aby sa mohla v potrebnej miere používať aj pri extenzívnom výskume javov spoločenského života.

## INFORMACE A SPOLEČNOST

JIŘÍ ZEMAN

Pojmů teorie informace lze velmi dobře využít nejen v přírodních vědách, jako je např. biologie nebo neurofyziologie, nýbrž i ve společenských vědách, jako je jazykověda, estetika, ekonomie aj. a rovněž i ve vědě o společnosti samé. Společnost je podobně jako živý organismus nebo matematický stroj kybernetický systém, u něhož se uplatňují principy teorie řízení a zpětné vazby, principy matematické teorie her a posléze principy a pojmy teorie informace jako je infor-mace, entropie, organizace, redundance, komunikace atd. Celkově to lze charak-terizovat tak, že zvyšování exaktnosti ve společenských vědách vede dnes až k tomu, že do těchto věd pronikají i matematické, fyzikální a technické pojmy. Matematika umožňuje, vzhledem ke své vysoké obecnosti, že stejnými matema-tickými prostředky lze popisovat velmi různorodé oblasti, že tedy obdobné rov-nice budou platit pro živý organismus, matematický stroj i lidskou společnost, což ukazuje na materiální jednotu světa, aniž by to ovšem znamenalo, že tyto kybernetické systémy jsou kvalitativně totožné. Není to však jen čistá matema-tika sama, která se uplatňuje ve společenských vědách, jsou to i přímo fyzikální pojmy, jako je entropie, energie, práce aj. (a dříve již pohyb), které v těchto vědách začínají mít své místo.

Fyzikální (termodynamická) entropie se označuje jako míra kvalitativního znehodnocování energie, při kterémžto procesu ztrácí energie schopnost konat práci a mění se jakoby „do sebe“ (srov. termín en-tropie s termíny ek-tropie a en-ergie), tj. dochází k nemožnosti působit na vnější efekt. Entropie znamená míru neuspořádanosti nějaké soustavy, což Boltzmann matematicky vyjadřuje